

Research Paper

The Impact of Natural Disasters on the Socio-Economic Life of the Jibal Region (3rd-6th Centuries AH/9th-12th Centuries CE)

1. Narges al-Sadat Hoseini^{ID}, 2. Salman Ghasemian*^{ID}, 3. Amir Hosein Hatami^{ID}

1. Master of History, Faculty of Literature and Humanities, International University of Emam Khomeini, Qazvin, Iran.
2. Assistant professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, International University of Emam Khomeini, Qazvin, Iran. (Corresponding Author), E-mail: s.ghasemian@hum.ikiu.ac.ir
3. Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, International University of Emam Khomeini, Qazvin, Iran.

Received: 2025/05/19 Accepted: 2025/08/21 PP 256-286

Abstract

The Jibal region is situated between Khorasan, Khuzestan, and Fars, as well as Arab Iraq and Azerbaijan, and possesses a relatively distinct economic geography. This region has experienced changes throughout different historical periods due to various internal and external factors. Economic geography, as a branch of human geography, examines the relationship between humans and nature, focusing on how humans utilize resources. However, the role and significance of location or natural geography should be considered first. Using library research, in line with the nature of historical inquiry and through a descriptive approach, this study examines the economic geography of the Jibal region and the influence of various factors from the 3rd to the 6th century A.H. (9th-12th century CE). The findings indicate that geographical factors, manifested through historical events, played a decisive role in the fluctuations of Jibal's economic geography. Moreover, the combination and interaction of spatial and human factors have led either to prosperity, diversity, and abundance or to decline, stagnation, and limited economic development in the region.

Keywords: Jebal region, economic geography, transformation factors, 3rd to 6th centuries AH.

Citation: Hoseini, Narges al-Sadat, Ghasemian, Salman, Hatami, Amir Hosein. (2026) *The Impact of Natural Disasters on the Socio-Economic Life of the Jibal Region (3rd-6th Centuries AH/9th-12th Centuries CE)*. Journal of Historical and Literary Iranology, 1 (1), 256-286.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

When examining the factors that influence human behavior and actions within the environment, it is important to consider geographical boundaries during historical periods. The extent and role of both geography and humans result from their reciprocal interactions over time, shaped by events and changing temporal and spatial conditions. The main focus of this study is to identify the various issues and contexts necessary for understanding the economic nature of the Jibal region, as well as to analyze the diverse and changing factors that influenced economic prosperity, stagnation, and decline during the third to sixth centuries AH. Identifying and explaining the reasons behind these factors is essential for understanding the relationship between humans and the environment. This forms the central theme to be addressed in the present study. The primary objective, therefore, is to define the boundaries and limits of the Jibal region and to provide a general overview of developments in its local history. When examining the factors that influence human behavior and actions within the environment, it is important to consider geographical boundaries during historical periods. The extent and role of both geography and humans result from their reciprocal interactions over time, shaped by events and changing temporal and spatial conditions. The main focus of this research is to identify the various issues and contexts necessary for understanding the economic nature of the Jibal region, as well as to analyze the diverse and changing factors that influenced economic prosperity, stagnation, and decline during the third to sixth centuries AH. Recognizing the reasons for the emergence of these factors, and explaining and describing them, is essential for understanding the relationship between humans and place and for determining the key themes and topics to be addressed in this research. The primary objective is to define the boundaries and limits of the Jibal region and to provide a general overview of developments in its local history. This region, known as the boundaries of Ji (Ji Bal), encompassed the peripheral areas of ancient Ji (Isfahan), including both the central desert and the mountainous regions around Rey. Contrary to popular belief, it was not purely mountainous. During the Islamic period, the mountainous areas of the eastern Zagros were used as a basis for its name, but in the area corresponding to Hamham Ji Bal, or the geographical region of Central Iran, it included fewer mountainous areas. From the city of Rey to Isfahan, there are cities that are not mountainous (Hamavi, 1380, 8). Jibal consisted of scattered mountains and mostly central plains, which included two different climate types (Rafei Qazvini, 1480, pp. 1-50). The more important issue is understanding the effective geographical

contexts and factors, and how to create connections between geographical elements in a historical context. From this perspective, explaining the logical connection between humans and nature in the geography of this region is fundamental.

Methodology

Material & Methods

This library-based study uses historical and analytical methods to address the central question using an analytical approach grounded in historical evidence. According to the mechanisms of pearl fishing and trade, what role did this commodity play in fostering interaction and convergence among the coastal residents of the Persian Gulf? The prevailing assumption is that, due to the significance of pearl fishing and trade and researchers' emphasis on established rules and traditional customs, the process of attending fishing grounds and the regulations governing fishing culture have played an important role in promoting convergence and interaction among coastal residents.

Results

The differences and similarities between human and spatial factors varied according to the role of each of these factors and the temporal and spatial conditions and developments of historical periods. Accordingly, in a comparative study between these two factors, it is necessary to examine the cyclical conditions and events and incidents of different periods. The role of human factors was more significant than non-human and natural factors, and the role of natural factors was positive and later negative in some periods. Considering historical data and the study of geographical conditions affecting the livelihoods of the people of the Jibal region during different historical periods, it should be noted that in studying the role of various spatial and human factors in the course of the quantitative and qualitative components of the economic geography of the Jibal region, the study of geographical and historical factors in the form of a context of mutual influence of various factors in the economic geography of this region is of particular importance. Although in the study of geographical factors, researchers emphasize the stability and continuity of the economic conditions of a region since geographical conditions are not affected by human factors or at least the relative influence of the human factor on geography in different periods, in many cases, the role of humans in changing the geographical conditions of a specific geographical location cannot be ignored. In this context, the impact of political conflicts and wars on the destruction of natural economic infrastructures, such as rivers, pastures, and agricultural lands, or the change in the

use of these geographical substrates, should be taken into account.

Discussion and Conclusion

Due to their distinctive geographical location, mountain ranges have played a key role in shaping the socio-economic dynamics of the populations inhabiting these highland zones. When examining the factors affecting human behavior and action in the environment, geographical boundaries must also be considered during historical periods. The dynamic interplay between human communities and their physical surroundings, shaped by the reciprocal influence of spatial conditions and temporal events, ultimately defines the character and agency of both. The unique geographical position of the mountain region, situated on the Silk Road, connecting the central plateau of Iran to the west, east, south and north, as well as the diversity of climate, along with human factors, helped economic prosperity and flourishing in the fields of agriculture, transit, manual and workshop production, industrial production, minerals and even medicinal plants.

Funding

This is an independent academic work, conducted without institutional sponsorship.

Authors' Contribution

The authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article.

Conflict of Interest

The authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

We are grateful to all the scientific consultants of this paper.

مقاله پژوهشی

نقش بلایای طبیعی در حیات اجتماعی و اقتصادی منطقه جبال (سده ۳ تا ۶ ه.ق)

۱. نرگس السادات حسینی^{ID}، ۲. سلمان قاسمیان*^{ID}، ۳. امیرحسین حاتمی^{ID}

۱. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی، قزوین، ایران.
۲. استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی، قزوین، ایران. (نویسنده مسئول)، رایانامه:

s.ghasemian@hum.ikiu.ac.ir

۳. دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی، قزوین، ایران.

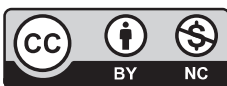
دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۲۹ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۳۰ صص ۲۵۶-۲۸۶

چکیده

منطقه جبال در حوزه فلات غربی تا مرکزی ایران دارای جغرافیای اقتصادی در ادوار مختلف تحت تأثیر عوامل درونی و بیرونی شاهد تحولاتی بوده است. جغرافیای اقتصادی تحت تأثیر ارتباط مستقیم و غیر مستقیم جغرافیا و انسان با یکدیگر و چگونگی بهره‌برداری انسان از منابع در دوره‌های تاریخی شاهد تحولاتی بوده است. بررسی جغرافیای تاریخی و به خصوص وضعیت اقتصادی منطقه جبال در قرون سوم تا ششم هجری گویای تأثیرپذیری مستقیم این منطقه از عوامل متعدد طبیعی از خشکسالی و زلزله تا سیل و امراض طبیعی و همزمان تأثیر عوامل متعدد انسانی است. پژوهش حاضر، با بهره‌گیری از مطالعات کتابخانه‌ای، با رویکرد تحقیقات تاریخی و با روشی توصیفی-تحلیلی به بررسی ماهیت جغرافیای اقتصادی منطقه جبال و تأثیر عوامل مختلف در این عرصه از قرن سوم تا ششم هجری پرداخته است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که عوامل جغرافیایی در قالب رویدادهای تاریخی در فراز و فرود وضعیت جغرافیای اقتصادی جبال نقشی تعیین‌کننده داشته است. همچنین ترکیب و برهم کنش این دو عامل مکانی و انسانی بر رونق، تنوع و تکرر در بافت جغرافیای اقتصادی یا زوال و رکود یا محدود جغرافیای اقتصادی این منطقه را به دنبال داشته است.

واژه‌های کلیدی: ایران، فارس، پهلوی اول، پزشکی، قرنطینه، امراض مُسری.

استناد: حسینی، نرگس السادات، قاسمیان، سلمان، حاتمی، امیرحسین. (۱۴۰۴). نقش بلایای طبیعی در حیات اجتماعی و اقتصادی منطقه جبال (سده ۳ تا ۶ ه.ق). مجله ایران‌شناسی تاریخی و ادبی، ۱ (۱)، ۲۵۶-۲۸۶.

۱. مقدمه

در بررسی عوامل مؤثر بر رفتار و کنش انسان در محیط، حاشیه‌های جغرافیایی را در طی ادوار تاریخی باید مدنظر قرار داد و میزان و نقش هر یک از این دو مقوله (جغرافیا و انسان)، ناشی از نقش متقابل و دوسویه‌ای بوده که در طول زمان و در گذر رویدادها و شرایط زمانی و مکانی صورت می‌گرفت. مسئله اساسی مورد توجه در این تحقیق، شناخت موضوعات متعدد و بسترهای فهم شاکله ماهیت اقتصادی منطقه جبال و فهم عوامل متغیر و متعدد ادوار مختلف تاریخی بر شکوفایی اقتصادی و در عین حال عوامل مرثر بر رکود و زوال آن طی سده‌های سوم تا ششم هجری است. در این میان، شناخت چرایی بروز و ظهور این عوامل و چگونگی شرح و توصیف آن‌ها در فهم ماهیت پیوند میان انسان و مکان و تعیین محورهای مهم و ضروری در بحث و موضوعات لازم به طرح در این پژوهش اهمیت دارد. مسئله ابتدایی فهم حدود و ثغور منطقه جبال و کلیتی از تحولات تاریخ محلی این منطقه است. مسئله مهم‌تر فهم چپستی بسترها و عوامل جغرافیایی مؤثر و چگونگی ایجاد پیوند میان عناصر جغرافیایی در یک بستر رویدادهای تاریخی در حال نوسان است و از این منظر تبیین نقش ارتباط منطقی انسان و طبیعت در جغرافیای این منطقه یک مسئله بنیادی است. در این پژوهش، جغرافیای اقتصادی منطقه جبال در قرن سوم تا ششم هجری مورد بررسی قرار می‌گیرد تا در پرتو نگاهی ترکیبی مبتنی بر داده‌های تاریخی موجود و فهم شرایط جغرافیایی در دو بعد جغرافیای فعلی و جغرافیای تاریخی و در عین حال بررسی وضعیت و شرایط خاص اقتصاد محلی در حوزه کشاورزی و صنایع محلی تا مسیرهای ترانزیتی و بازرگانی در کنار فهم روندهای مربوط به تحولات سیاسی ادوار مختلف و مؤثر بر شرایط انسانی محل به فهمی هرچند نسبی در خصوص ماهیت جغرافیای اقتصادی منطقه جبال و ابعاد مرتبط با آن پرداخته شود. مساله مهم فهم حدود و ثغور منطقه جبال به منظور بررسی ماهیت تغییرات آب‌وهوایی و فهم تفاوت مناطق مختلف جبال است، این منطقه با عنوان حدود جی (جی بال) منطقه پیرامونی جی باستان (اصفهان) شامل مناطق کویر مرکزی تا مناطق کوهستانی اطراف ری را در بر می‌گرفته است و برخلاف تصور موجود صرفاً کوهستانی نبوده است. در دوره اسلامی مناطق کوهستانی شرق زاگرس به‌عنوان مبنایی برای نام‌گذاری آن در نظر گرفته شده است، اما در میدان مطابق با همهام جی بال یا محدوده جغرافیایی ایران مرکزی کمتر مناطق کوهستانی را در بر می‌گرفت. از شهر ری تا اصفهان شهرهایی وجود دارد که کوهستانی نیستند (حموی، ۱۳۸۰: ۸). جبال، ترکیبی از کوهستان‌های پراکنده و بیشتر دشت‌های مرکزی بود که دو نوع آب‌وهوای متفاوت را شامل می‌شده است (رافعی قزوینی، ۱۴۰۸: ۵۰). مسئله مهم‌تر فهم چپستی بسترها و عوامل جغرافیایی مؤثر و چگونگی ایجاد پیوند میان

عناصر جغرافیایی در یک بستر تاریخی است و از این منظر تبیین نقش ارتباط منطقی انسان و طبیعت در جغرافیای این منطقه یک مسئله بنیادی است.

۲. مبانی نظری و پیشینه پژوهش

در زمینه موضوع مورد نظر تا کنون، پژوهش مستقلی صورت نگرفته است. پژوهش‌های موجود صرفاً داده‌های تاریخی را بر اساس جغرافیای تاریخی این منطقه مورد بررسی قرار داده‌اند. برای مثال، رضوی در مقاله «نگرشی بر حیات شهری در ایران دوران اسلامی» به ساختار زندگی این دوره پرداخته است، شریفی (۱۳۸۹) نیز در مقاله «اوضاع سیاسی، فرهنگی و اجتماعی آل بویه شاخه جبال» موضوع تحولات سیاسی این منطقه در مقطع زمانی سده ۴ و ۵ هجری را بررسی کرده است. همچنین، احمدی منش (۱۳۹۰) در مقاله «جغرافیای تاریخی و شهری همدان در سده‌های نخستین اسلامی» به موضوع جغرافیای اقتصادی مناطق خاصی از جبال صرفاً از منظر موقعیت و اقتصاد کشاورزی این منطقه اشاره داشته است. در پژوهشی دیگر، اشتری تفرشی (۱۳۹۲) در مقاله «جغرافیای تاریخی و جایگاه اقتصادی دینور» با هدف دستیابی به اطلاعات جغرافیای تاریخی از طریق منابع موجود تلاش می‌کند، به وجه بارز تاریخ اقتصادی این منطقه در ارتباط با ویژگی‌های جغرافیایی دست یابد. همچنین، سادسی و الهی زاده (۱۳۹۳) در مقاله «تأثیر جغرافیای اقتصادی قهستان در مناسبات نزاریان و سلجوقیان» به دنبال یافتن ارتباط موجود میان سیاست قلعه‌گزینی نزاریان در قهستان و درگیری‌های مکرر سلجوقیان با آنان است. رحمانی و آهنگران (۱۳۹۵)، نیز در مقاله «جغرافیای اقتصادی ارمینیه از منظر مورخان و جغرافی‌نویسان مسلمان» به برخی مناطق شمالی جبال نیز اشاره دارد. همچنین، باستانی راد و غلامی (۱۳۹۵) در مقاله «جغرافیای اقتصادی و شیوه‌های معیشت در چرام دوره اسلامی» از طریق متون به دنبال شیوه‌های معیشت و علت شکوفایی اقتصادی این منطقه است. حاتمی (۱۳۹۶) نیز در مقاله «تحلیل و بررسی نام‌گذاری جاده ابریشم با تکیه بر جغرافیای اقتصادی» صرفاً به موضوع اهمیت اقتصادی این منطقه و راه‌های ارتباطی آن اشاره داشته است. علاوه‌براین، شیخ احمدی و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله «جغرافیای مذهبی شهرهای باختری ایالت جبال در عصر سلجوقیان» تحولات دینی این منطقه را بررسی کرده‌اند. همچنین، زارعی (۱۳۹۷) در مقاله «جغرافیای اقتصادی دشت همدان» به تبیین وضعیت اقتصادی این منطقه پرداخته است. اسدی و قنوات (۱۳۹۶) نیز در مقاله «حوادث و بلایای طبیعی ایالت جبال از ظهور اسلام تا حمله مغول» به نقش بارز زلزله و سیل در این زمینه اشاره دارد. در پژوهشی دیگر، احمدوند (۱۳۹۹) در مقاله «بازشناسی تاریخی معنا و محدوده اصطلاح عراق عجم (تا پایان دوران ایلخانیان)»

به بررسی حدود جبال بر اساس منابع پرداخته است. در این پژوهش، عوامل جغرافیای اقتصادی منطقه جبال در قرن سوم تا ششم هجری مورد بررسی قرار می‌گیرد تا در پرتو نگاهی ترکیبی مبتنی بر داده‌های تاریخی موجود و فهم شرایط جغرافیایی در دو بعد جغرافیای فعلی و جغرافیای تاریخی و در عین حال بررسی وضعیت و شرایط خاص اقتصاد محلی در حوزه کشاورزی و صنایع محلی تا مسیرهای ترانزیتی و بازرگانی در کنار فهم روندهای مربوط به تحولات سیاسی ادوار مختلف و مؤثر بر شرایط انسانی محل به فهمی هرچند نسبی در خصوص ماهیت جغرافیای اقتصادی منطقه جبال و ابعاد مرتبط با آن پرداخته شود. براساس هدف اصلی پژوهش یعنی بررسی عوامل مؤثر بر جغرافیای اقتصادی منطقه جبال، عوامل مکانی مؤثر بر جغرافیای اقتصادی منطقه جبال طی سده سوم تا ششم هجری چیست؟ هرچند رویدادهای تاریخی نقش تعیین‌کننده‌ای در فراز و فرود اهمیت اقتصادی منطقه جبال داشته است عوامل طبیعی در فراز و فرود وضعیت جغرافیای اقتصادی جبال نقشی تعیین‌کننده داشته است. در ادامه جهت بررسی دقیق‌تر موضوع، ابتدا موضوع جغرافیای تاریخی و اقتصادی منطقه جبال به‌طور کلی مورد بررسی قرار گرفته و در ادامه به بررسی هر یک از عوامل مؤثر از جمله، بلایای طبیعی و امراض پرداخته می‌شود.

۳. مواد و روش‌ها

این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی و بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای، به مسئله تأثیر عوامل مختلف بر جغرافیای اقتصادی منطقه جبال از قرن سوم تا ششم هجری پرداخته است. در این زمینه، مطالعه منابع کتابخانه‌ای مبنای اصلی تحقیق حاضر است که بر اساس آن فیش‌برداری از متون تاریخ‌نگاری و غیر تاریخ‌نگاری (منابع جغرافیانگاری) مرتبط با جغرافیای تاریخی با تمرکز بر جغرافیای اقتصادی انجام می‌شود. در ادامه ضمن تجزیه و تحلیل فیش‌های تحقیق با بهره‌گیری از برخی ویژگی‌های جغرافیای طبیعی عصر کنونی مناطق مرتبط با جبال به ارزیابی، دسته‌بندی و گزینش داده‌های تاریخی و جغرافیایی و تدوین متن نهایی تحقیق پرداخته می‌شود.

۴. یافته‌های پژوهش

جغرافیای اقتصادی، شاخه‌ای از علم جغرافیا و در پیوند عمیق با جغرافیای انسانی است که انواع فعالیت‌های اقتصادی انسان با توجه به مکان و فضا و دانش فهم مکان، پراکندگی و سازمان فضایی است که فهم مبانی آن و تعمیم آن به ادوار تاریخی امری بدیهی است. از آنجایی که مناسبات متقابل گروه‌های انسانی با شرایط و مقتضیات طبیعی با واسطه نوع معیشت صورت می‌گیرد، بررسی نظام معیشتی انسان، شرایط

حاکم بر آن از نظر طبیعی و انسانی و تنوع آن‌ها، اهمیت دارد. در به‌کارگیری دانش جغرافیای اقتصادی در تحولات تاریخی جبال به تعمیم شواهد عینی و شواهد تاریخی در کنار ملاحظات و مبانی جغرافیایی و تاریخی پذیرفته شده در خصوص پیوند انسان و جغرافیا می‌پردازد. ملاحظاتی در خصوص آب و هوا، رفتار انسان در طبیعت، سایر عوامل جغرافیایی و شناخت ویژگی‌های اقلیمی و تأثیر آن بر محصولات کشاورزی، پرورش احشام، شناخت منابع طبیعی از قبیل آب و خاک، جنگل، مرتع و معادن برای تولیدات صنعتی، راه‌ها و بنادر آبراهه‌ها برای بررسی راه‌های مواصلاتی و حمل و نقل محصولات کشاورزی، صنعتی و منابع طبیعی برای تولید نیرو و سوخت مورد مطالعه قرار می‌گیرد، اوضاع طبیعی و جغرافیایی، اعم از موقعیت ریاضی و نسبی در چگونگی فعالیت اقتصادی و تناسب وضع آب‌وهوا و محیط با رفتار و کنش انسان ارتباط دارد. علی‌رغم وجود شرایط نامساعد آب‌وهوایی در بسیاری از نقاط ایران، امکانات بالقوه فراوانی نیز برای بهره‌داری از شرایط آب‌وهوایی وجود داشته است. در تعیین شرایط اقتصادی و تأثیر شرایط آب‌وهوایی بر جغرافیای اقتصادی جبال، موقعیت موضوع مهمی بوده است، بحث موقعیت جغرافیایی جبال و نقش آب‌وهوا در این منطقه از چند جهت موقعیت‌های کوهستانی و دشت‌های کویری و شرایط زمستان و تابستان و شرایط بارش متفاوت بوده است. مناطق شمالی‌تر جبال به واسطه بارش‌های بیشتر کمتر تحت تأثیر پیامدهای کم‌آبی و گرما قرار داشت و کشاورزی و دامداری مؤثر بود و در مناطق کویری و دشت این وضعیت با توجه به قرار داشتن شهرها در حاشیه زاینده‌رود با رودخانه‌های فصلی و دائمی این مناطق متفاوت بود. شهر اصفهان به واسطه قرار داشتن در مرکز اقتصادی، دیوانی و سیاسی راه‌های تجاری در حوزه فلات مرکزی و حکومت‌های متمرکز دوره‌های مختلف اهمیت داشته است. واژه جی‌بال به مفهوم حدود اصفهان از جنوب آذربایجان تا شمال فارس گویای وجود یک مرکزیت جغرافیایی و انسانی در دوره باستان تا دوره اسلامی برای این مهم اصفهان است، اما تاریخ تحولات اجتماعی، اقتصادی و سیاسی ایران باستان تا دوره معاصر آب‌وهوا و شرایط جوی نقش مهمی در فراز و فرود اقتصاد داشته است.

۵. عوامل مؤثر بر جغرافیای اقتصادی منطقه جبال

جبال هرچند به مفهوم جمع عربی جبل آمده است و در بررسی ماهیت تاریخی و وجه تسمیه این نام طبق حدود مرزهای آن مبتنی بر ری و اصفهان و کویری و بیابانی‌بودن بخش مهم آن که در گذشته جی نام داشته باید دقت نظر داشت. به هر حال، هرچند طبق متون دوره اسلامی جبال ناحیه‌ای کوهستانی بوده است، اما بر مبنای وضعیت طبیعی این منطقه مرز مشخصی برای آن متصور نیست

(قمی، ۱۳۶۱: ۲۱-۱۶؛ احمدی منش، ۱۳۹۰: ۵-۲۶) سیر تحولات تاریخی مرزهای تاریخی جبال نیز به خوبی مشخص نشده است. به طور تقریبی، جبال از شرق به خراسان، از جنوب به خوزستان و فارس، از غرب و جنوب غرب به عراق عرب، از شمال غرب به آذربایجان و از شمال هم به رشته کوه‌های البرز محدود شده است (حموی، ۱۳۸۰: ۸؛ قزوینی، ۱۳۷۳: ۴۰۴). «شهرهای معروف آن نصیبین، ... حلب، انطاکیه، ... سامره، حلوان، شهرزور، ماسبدان، دینور، نهاوند، اصفهان، مراغه، زنجان، قزوین، کرج، سرخس، استخر، طوس، مرو رود و... می باشد» (یاقوت حموی، ۱۳۸۰: ۳۰/۱). مقدسی در بیان شهرهای مهم جبال به شهرهای خاوران، دیلم، رحاب، جبال، خوزستان، فارس، کرمان اشاره دارد (مقدسی، ۱۳۶۱: ۶۸/۱). کرمانشاه، همدان، ری و اصفهان بزرگترین شهرهای نواحی چهارگانه جبال بوده است (قزوینی، ۱۳۷۳: ۳۴۱). جبال از بهترین ممالک روی زمین از نظر آب و هوا توصیف شده است (کمال الدین اصفهانی، ۱۳۴۸: ۶۴۳/۹). موقعیت ترانزیتی در راه ارتباطی شرق به غرب و شمال به جنوب به خصوص خراسان و آذربایجان، مناطق جنوبی و مرکزی مهم است (زارعی، ۱۳۹۷: ۴۵-۷۱). به همین دلیل از نظر موقعیت، در بحث تجارت و رونق آن، منطقه جبال دارای اهمیت ویژه‌ای بوده است (سادسی، ۱۳۹۳: ۷۳-۸۸) منطقه قهستان در ضرق بازوی شرقی جبال در ارتباط با خراسان بود. منطقه اصفهان و قم از مسیر دلیجان بازوی جنوبی (حسن قمی، ۱۳۶۱: ۵۸). نراق، خمین، اردهال با تمرکز بر محلات اهمیت داشتند (فیض قمی، ۱۳۵۰: ۲۰). آخرین حد جنوبی اصفهان بود و از نظر لهجه و آداب و رسوم بهترین زبان فارسی در این شهر قرار داشت (مقدسی، ۱۳۶۱: ۵۷۶/۲). عراق شهر ری و همدان، قزوین، زنجان تا همدان بخش‌های شمال و شمال غربی این منطقه است (لسترنج، ۱۴۱۳: ۲۲۰-۲۲۱). اصفهان، ری، همدان و دینور از شهرهای بزرگ و کاشان و نهاوند و کرج قزوین را جزو شهرهای کوچک بودند (اصطخری، ۲۰۰۴: ۱۱۵).

از مهم‌ترین محصولات اقتصادی و کشاورزی منطقه جبال، زعفران بود که در بیشتر شهرهای این منطقه کشت می‌شد. همچنین غلات، حبوبات، برنج، زیتون، عسل، خرما، ترنج، سیر، ابریشم، پنبه و انواع میوه‌ها مثل گلابی، لیمو، سیب، به، انار، انجیر و درختان پسته، فندق نام برد. از موضوعات مطرح در دانش جغرافیای تاریخی، سیر تحول اوضاع اقتصادی در ابعاد محلی یا منطقه‌ای است (یاقوت حموی، ۱۳۸۰: ۳۰/۱). منطقه جبال از دیرباز به لحاظ جغرافیایی دارای الگوهای اقتصادی خاص و متفاوتی بوده و وجود دو فاکتور اساسی وضعیت زیست‌محیطی مساعد یعنی آب‌وهوای مناسب و خاک حاصلخیز و قرار گرفتن بر سر مهم‌ترین مسیرهای ارتباطی و بالعکس، به ترتیب عاملی بر رونق کشاورزی و فراوانی انواع محصولات کشاورزی و رشد و توسعه اقتصادی این منطقه بوده است (پطروشفسکی، ۱۳۶۶: ۲۳۲-۲۲۱).

چهار شهر بزرگ کرمانشاه، همدان، ری و اصفهان بزرگترین شهرهای نواحی چهارگانه جبال بوده است (مقدسی، ۵۸۲/۲ و ۷۳/۱). عوامل جغرافیایی را می‌توان به پنج دسته تقسیم کرد. در عوامل جغرافیایی، اولویت در بحث موقعیت مطرح می‌باشد. جبال، منطقه بسیار مهمی بوده است. شرق این منطقه خراسان و فارس و از غرب به آذربایجان متصل بوده، شمال این منطقه دریای خزر و جنوبش عراق و خوزستان بود و طبق گفته برخی جغرافی‌دانان بهترین ممالک روی زمین از نظر آب‌وهوا بوده است (قزوینی، ۱۳۷۳: ۴۰۴). بحث موقعیت را باید در قالب یک موضوع جداگانه و با دو ویژگی متمایز و متضاد مورد بررسی قرار داد (رزاقی، ۱۳۷۶: ۳۷-۳۸). بحث موقعیت از این جهت اهمیت دارد که منطقه جبال یک منطقه ترانزیتی بود که در مسیر راه ارتباطی شرق به غرب و شمال به جنوب قرار داشت (کریمان، ۱۳۸۵: ۱۷۲). منطقه جبال، در مسیر راه ارتباطی آذربایجان، مناطق جنوبی و مرکزی از جمله اصفهان قرار داشت و به همین دلیل از نظر موقعیت، در بحث تجارت و رونق آن، منطقه جبال اهمیت ویژه‌ای داشت و در تعیین شرایط اقتصادی، یک موضوع مهم، بحث موقعیت جغرافیایی بوده است. منطقه جبال را از دو زاویه متضاد، ۱. بحث ترانزیت و رونق تجاری و اقتصادی و ۲. بحث موقعیت این منطقه در محل تلاقی منازعات سیاسی و نظامی قدرت‌های قرون نخستین اسلامی باید مورد توجه قرار داد. این نقش دوگانه دارای اهمیت خاصی بوده است (اصفهانی، ۱۳۴۸: ۶۴۴/۹-۶۴۳؛ قزوینی، ۱۳۷۳: ۴۰۴). مناطق جبال از نظر ویژگی‌های جغرافیایی و آب‌وهوایی و هم از نظر محبوبیت برای حضور انسان شرایط مناسبی داشته است. «بمدینه جمعی از علویه جمع شدند، بر آنکه بجهت معاش به دیگر شهرها بروند. پس قصد ناحیت جبل کردند» (قمی، ۱۳۶۱: ۲۳۰).

۶. عوامل ثبات و تعادل در جغرافیای اقتصادی منطقه جبال

اوضاع طبیعی و جغرافیایی هر منطقه، تاثیر مستقیمی بر چگونگی تحولات اقتصادی آن منطقه داشته است. موقعیت جغرافیایی هر منطقه، اعم از موقعیت ریاضی و نسبی در چگونگی فعالیت اقتصادی تاثیر داشته است. آب‌وهوا از دیگر عوامل مهم تکامل اقتصادی بوده است. تناسب میزان بارندگی با مکان و زمان کشت و مقدار زمین کشاورزی نیز از شرایط ضروری برای فعالیت و زندگی پویای انسان بوده است (عبدلی، ۱۳۸۹: ۱۴۷). نزدیکی و دوری و همچنین راه داشتن به دریاهاى آزاد از جمله عوامل مؤثر در رشد و توسعه اقتصادی بوده است. آنچه سرنوشت‌ساز بوده، چگونگی واکنش انسان‌ها است (رزاقی، ۱۳۷۶: ۳۷-۳۸). بارش باران یکی از عوامل مهم وجود منابع آب بود که منابع آب هم خودش یکی از عوامل مهم جذب جمعیت محسوب می‌شود. خاک حاصلخیز به همراه منابع آب کشاورزی در این

منطقه در بحث باغداری و کشاورزی رونق پیدا کرد (همان، ۳۰-۳۱). اختلاف ارتفاع و وجود بلندی‌ها و ناهمواری‌ها موجب از میان رفتن شرایط بیابانی و به‌وجود آمدن شرایط مناسبی برای زیست در این منطقه، به‌ویژه منطقه جبال بوده است. از جمله کوه‌های بلند این منطقه بیستون، دماوند است (مقدسی، ۱۳۶۱: ۲۳۴). امتداد بلندی‌ها و ناهمواری‌ها از عوامل تغییر آب‌وهوا است (رزاقی، ۱۳۷۶: ۲۸-۲۹). کوهستان‌ها شرایط امنی را برای اسکان ایجاد می‌کرده و عامل جذب جمعیت به منطقه جبال بوده است. وجود منابع معدنی و خاک حاصلخیز در دره‌ها جهت کشاورزی و تأسیس شهرهای متعدد در دامنه‌ها از دیگر عوامل ثبات و تعادل در جغرافیای اقتصادی منطقه جبال بود (همان، ۲۹-۳۰). بحث ناهمواری‌ها یک عامل دوگانه و متضاد است، از یک جهت امنیت در برابر تهاجمات، و همزمان صعب‌العبور برای راه‌های ارتباطی و دسترسی محلی‌ها می‌شد. در دمای هوا و بارش‌ها و کشاورزی و باغات تا چرای دام حائز اهمیت بوده است. اما ساکنان جبال بر اساس یک تجربه زیست تاریخی و سنت باستانی آگاهی و شناخت دقیقی نسبت به مقتضیات و قابلیت‌های آب‌وهوایی داشته‌اند (حموی، ۱۳۸۰: ۳۰/۱) و در شرایط مختلف ادواری و آب‌وهوایی در تعیین نوع و میزان محصولاتی دقت نظر داشتند (ابن تغری بردی، بی‌تا: ۳/۱۹۳). از این رو، در بررسی جغرافیای اقتصادی منطقه جبال در کنار نیاز انسان به برخی محصولات خاص باید مقتضیات و شرایط آب‌وهوایی را نیز در نظر داشت. برای نمونه، جو یکی از اقلامی است که به خصوص در فصول کم بارش مورد توجه قرار داشت و تا حدود زیادی سبب شد که این محصول برای خوراک دام و طیور و حتی برای خوراک انسانی در قالب نان و یا غذاهای دیگر، همچون دانه می‌شود که گیاه زعفران و یا کنجد، که نیاز محدودتری به منابع آبی داشته‌اند، مورد توجه خاص ساکنان مناطق مرکزی ایران قرار گرفته بود.

۷. عوامل بی‌ثباتی جغرافیای اقتصادی منطقه جبال

۷-۱. حوادث طبیعی با عملکرد ناگهانی

حوادث طبیعی به مجموعه حوادثی گفته می‌شود که منشأ انسانی نداشته و معمولاً غیر قابل پیش‌بینی بودند. این گونه پدیده‌های طبیعی از آن‌جا که آثار منفی بر زندگی انسان دارند، به عنوان بلایای طبیعی معرفی شدند. بنا به گزارش‌های تاریخی، در سده اول تا هفتم هجری حوادث طبیعی زیادی در منطقه جبال روی داده است. بلایای طبیعی را از جهت مدت زمان وقوع آن‌ها می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: بلایای طبیعی با عملکرد ناگهانی مانند زلزله، سیل، برف و سرما، باد و طوفان، رعدوبرق و آفت‌ملخ و بلایای طبیعی با عملکرد تدریجی مانند قحطی، خشکسالی و بیماری‌های واگیر دار وبا و طاعون. منطقه

جبال به عنوان یکی از ایالت‌های بزرگ ایران قدیم به سبب موقعیت کوهستانی و نزدیکی برخی نواحی آن از جمله ری، همدان و دینور به کمربند زلزله خیز آلپ-همیالیا، حوادث طبیعی زیادی به خود دیده بود. امروزه علت اصلی بروز زلزله را نیروهایی دانسته‌اند که اغلب از درون زمین نشأت گرفته و پس از تجمع، باعث شکسته شدن ناگهانی لایه‌های سنگی مجاور خود می‌شده و در لحظه زلزله رخ می‌دهد است (علیخانی، ۱۳۷۸: ۲۴).

۷-۲. ناهمواری‌ها و تغییرات آب‌وهوایی

منطقه جبال دارای دو حوزه جغرافیایی کوهستانی و کویری یا فلات نیمه مرتفع است. مناطق کوهستانی جبال در تعیین حوزه‌های جغرافیای اقتصادی از چند جهت وضعیت مناسب‌تری را داشته است:

۱. ارتفاعات کوهستانی شرایط مناسب‌تری را برای بارش‌های جوی فراهم کرد و این بارش‌ها در قالب برف و باران در بخشی از فصول سال در قالب منابع آب شیرین در ارتفاعات ذخیره شده و طی ماه‌های کم بارش منابع آب شرب مناسبی را در اختیار جمعیت‌های پراکنده اطراف و حاشیه کوهستان قرار می‌دهد. از این رو، منابع اقتصادی در مناطق کوهستانی وضعیت مطلوب‌تری را جهت گستره جغرافیای اقتصادی منطقه جبال فراهم کرده است (یاقوت حموی، ۱۳۸۰: ۳۰/۱).
۲. به واسطه دامنه‌های معتدل و دارای منابع آب شرب در قالب سفره‌های زیرزمینی یا چشمه و رودخانه‌های دائمی و یا فصلی پراکنده، مناطق کوهستانی امکان پراکنش جمعیتی بیشتری را در اختیار انسان‌های این مناطق قرار داد و در تراکم بیشتر جمعیتی و تراکم بیشتر سکونت‌گاه‌های متعدد نقش تعیین‌کننده‌ای داشته است (حموی، ۱۳۸۰: ۸).
۳. مناطق کوهستانی به واسطه وجود تنوع گیاهی و جانوری امکان بهره‌مندی حداکثری را از منابع اقتصادی فراهم کرده و این سبب گستره کمی و کیفی بیشتر جغرافیای اقتصادی در مناطق کوهستانی به نسبت مناطق کویری جبال شده است.
۴. مناطق کوهستانی به واسطه قابلیت‌های خاص پناهگاهی در ابعاد نظامی و دفاعی برای ساکنان اهمیت داشته و این سبب شد که جمعیت‌های انسانی با فراغ خاطر بیشتری با تکیه بر ابعاد امنیتی و دفاعی کوهستان بتوانند در بهره‌مندی از قابلیت‌های اقتصادی منطقه جبال با آزادی عمل بیشتری رفتار کنند.
۵. کوهستان‌های جبال همچون دیگر مناطق کوهستانی زاگرس و البرز به جوامع محلی امکان تداوم سنت‌های اقتصادی و تجربیات این جوامع در بهره‌مندی از قابلیت‌های اقتصادی را در قالب سنت‌های اجتماعی و اقتصادی فراهم کرد و این در ابعاد فرهنگی و اجتماعی قابلیت‌های بیشتری

را در اختیار انسان کوهنشین قرار داد که حفظ و تداوم فرهنگ، آداب و رسوم اجتماعی و اقتصادی مردمان ساکن در کوهستان به نسبت انسان‌های ساکن در دشت‌ها و کویرها یکی از مهم‌ترین این تأثیرات است (مقدسی، ۱۳۶۱، ۵۷۸/۲؛ زارعی، ۱۳۹۷، ۴۵-۷۱).

اما در مناطق کویری به نسبت شرایط متفاوتی وجود داشت و انسان ساکن در کویرهای مرکزی و جنوبی و شرقی منطقه جبال از نظر وضعیت ناهمواری‌های محیطی قابلیت‌هایی داشته و این قابلیت‌ها سبب شد که شرایط زیست تاریخی متفاوت‌تری را تجربه کرده‌اند و این در وضعیت جغرافیای اقتصادی این منطقه تأثیر مستقیم و غیر مستقیمی داشته است. شرایطی که در منطقه بیابانی شرق و جنوب جبال در ترسیم مبانی جغرافیای اقتصادی این منطقه مؤثر بود، شامل موارد ذیل است:

مناطق کویری از نظر منابع اقتصادی امکانات محدودتری را در اختیار داشته‌اند و این سبب شد که در این مناطق بسترهای لازم برای شکل‌گیری جغرافیای اقتصادی منسجم و فراگیر کمتر ایجاد شود. در این زمینه منابع اقتصادی متعددی را در ابعاد مواد اولیه و معادن از جمله معادن سنگ و خاک جهت ساخت ابنیه و تولید فلزات و غیره می‌توان نام برد. هرچند به‌صورت پراکنده این در مناطق مرکزی و جنوبی جبال معادن کوهستانی به واسطه وجود کوهستان‌های پراکنده وجود داشت اما این شرایط به نسبت مناطق غربی و شمالی جبال وضعیت به نسبت شکننده‌تری را تجربه کرده است. فقدان سلسله ارتفاعات پیوسته و ممتد که در ایجاد شرایط آب‌وهوایی سرد و معتدل و بارش‌های جوی نقش تعیین‌کننده‌ای دارد در مناطق مرکزی و جنوب و شرق جبال باعث شد که این مناطق کمتر در معرض بارش‌های جوی قرار داشته باشد. یک موضوع تعیین‌کننده در شکل‌گیری مبانی جغرافیای اقتصادی مناطق مرکزی و جنوبی جبال فقدان ناهمواری‌هایی است که در تغییرات آب‌وهوایی و بارش‌های فصلی و ذخیره منابع آب شیرین برای ساکنیان پراکنده آن نقش داشته باشد (مقدسی، ۱۳۶۱؛ ۶۸/۱؛ اصفهانی، ۱۳۷۵: ۳۲/۱).

به‌علاوه فقدان ارتفاعات پیوسته سبب تسهیل ارتباط و دسترسی بود اما بی‌ثباتی سیاسی نوعی نابسامانی اجتماعی و امنیتی را به همراه داشت. فقدان ناهمواری‌ها با توجه به فقدان یا کمبود منابع معدنی و امکانات متعدد از پوشش گیاهی و جانوری تا نبود جریان‌های آب سطحی و زیر سطحی مانع استقرار سکونت‌گاه‌ها به‌صورت متراکم بود که در ابعاد اقتصادی قابل بررسی است (مقدسی، ۱۳۶۱، ۵۷۸/۲؛ زارعی، ۱۳۹۷، ۴۵-۷۱). پراکندگی مراکز جمعیتی و فواصل طولانی شهرها و آبادی‌ها موضوع راه‌های ارتباطی طولانی و با فواصل و در نتیجه هزینه‌های سنگین نگهداری و حراست از این راه‌ها و توزیع تولیدات کشاورزی و کارگاهی و هزینه تجارت داخلی و خارجی را مطرح می‌کند.

مناطق کویری برخلاف کوهستان‌های جبال امکان تداوم سنت‌های اقتصادی و تجربیات محلی به علت تغییرات آب‌وهوایی و خشکسالی محدود است و برخلاف کوهستان موضوع جابجایی و مهاجرت مطرح می‌شده است. این سبب می‌شد که بر خلاف کوهستان، در کویر حفظ و تداوم فرهنگ و آداب و رسوم اجتماعی و اقتصادی مردمان ساکن همواره در معرض تهدید قرار گیرد (حموی، ۱۳۸۰: ۸). از این رو، در کنار ناهمواری‌ها موضوع تغییرات آب‌وهوایی می‌تواند یک نقش تعیین‌کننده در شکل‌گیری بنیان‌های جغرافیای اقتصادی جبال داشته باشد (ر.ک: مقدسی، ۱۳۶۱: ۱؛ ۶۸/؛ اصطخری، ۱۱۵۲۰۰۴).

۷-۳. تغییرات آب‌وهوایی

قبلاً اشاره شد که آب‌وهوا دارای شرایط دوگانه در بحث عوامل جغرافیایی بوده است. منطقه جبال در یک منطقه نیمه‌خشک محسوب می‌شد. نقش آب‌وهوا به واسطه نبود شرایط مساعد بارش در برخی مناطق جبال و در برخی از سال‌های خشکسالی باعث نامطلوب‌شدن شرایط آب‌وهوایی و تأثیرات مستقیم آن بر شرایط اقتصادی و سکونت انسان می‌شد و نابسامانی‌ها بروز پیدا می‌کرد. از جهت دیگر، چون در منطقه جبال کوهستان و دره وجود داشت، شرایط آب‌وهوایی در برخی از فصول سال باعث سیلابی‌شدن برخی مناطق می‌شد. سیلاب‌ها یکی از عوامل مهم نابودی کشاورزی و زیر آب رفتن خانه‌های شهری و روستایی بوده است. به‌طور کلی، ایران را از لحاظ آب‌وهوا می‌توان به چهار بخش تقسیم‌بندی کرد: شمالی، غربی، مرکزی و جنوبی (ابن تغری بردی، بی‌تا: ۳/۳۱۹). آب‌وهوای این منطقه با برخورداری از بیشترین میزان بارندگی در بهار و پاییز و درجه گرما معتدل، مدیترانه‌ای بوده است. رشته کوه‌های البرز، جلگه‌های پست خزر را از فلات مرکزی و شرایط آب‌وهوایی، این منطقه را از دیگر نقاط ایران، کاملاً جدا می‌کند. در شرایطی که مرتع‌ها و جنگل‌ها رو به ویرانی و نابودی بوده و سالانه بخش بزرگی از زمین‌های قابل کشت و بارآور کشاورزی شسته می‌شوند و در جریان فرسایش مداوم از بین می‌روند، مهار عوامل طبیعی و انسانی ویرانگر با توجه به گستردگی کشور و نیاز به سرمایه‌گذاری کلان، همت و تلاش گسترده‌ای می‌خواهد. آشنایی هرچند کوتاه و گذرا با اوضاع طبیعی و جغرافیایی ایران و منطقه جبال، می‌تواند سیمای واقعی از امکانات و نقاط ضعف این سرزمین ارائه دهد که در پرتو آن، توسعه کشور، بهتر تحقق پذیرد (قزوینی، ۱۳۷۳: ۳۴۱).

سرما در حیات تاریخی ایرانیان نقش تعیین‌کننده‌ای داشته است. موضوع سرما به خصوص با توجه به دو گونه متفاوت شرایط آب‌وهوایی جبال از اهمیت برخوردار است. در منابع مرتبط با سده‌های سوم تا ششم هجری به مواردی از اثرگذاری مستقیم و غیر مستقیم سرما خسارت به شکوفه‌های درختان و مرگ و میر دام‌ها یا بسته‌شدن راه‌ها (حمزه‌اصفهانی، بی‌تا: ۱۴۷)؛ یا بروز قحط و گرانی اشاره شده است

(اصفهانی، ۱۳۷۵: ۷۰/۹). گرما نیز در کنار سرما می‌تواند یک عامل تعیین‌کننده در بروز برخی رویدادهای مقطعی و دراز مدت و ایجاد اختلال در امور اقتصادی گردد. گرما به خودی خود و به‌طور مستقیم می‌تواند فعالیت‌های روزمره را با رکود مواجه سازد (رفیعی، ۱۳۸۳: ۲۴۳). اما تأثیراتی به مراتب سهمگین‌تر از سرما را دارد. چرا که گرمی هوا سبب تبخیر سریع‌تر زمین‌های کشاورزی شده و با توجه به کمبود منابع آب شرب و آب مورد نیاز محصولات باغی و فصلی منابع آبی مورد نیاز را از بین ببرد. گرم‌زدگی نیز در کنار سرمازدگی محصولات یک عامل مهم در تخریب و فاسدشدن بسیاری از محصولات کشاورزی و دامی می‌گردد. به گرم‌زدگی حیوانات به خصوص گاو و گوسفند (مقدسی، ۱۳۶۱، ۵۷۸/۲)، یا بروز قحطی بر اثر گرما یا افزایش قیمت و کمبود مواد غذایی شده است (طبری، ۱۳۸۷: ۳۸۶/۸). در سال ۲۸۱ هجری، در شهر ری نیز بروز گرما سبب افزایش قیمت‌ها و کمبود کالاها شد (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۳۳۹/۱۲). ابن مسکویه، در قالب تأثیر گرما به شیوع قحطی و روی آوردن مردم به خوردن حیوانات اشاره دارد (مسکویه، ۱۳۷۶: ۱۷۳/۶-۱۷۴).

۷-۴. باد و طوفان

باد و طوفان نیز از نوع اتفاقات مقطعی و البته مخرب است که حتی در صورت همراه نبودن با سیلاب می‌تواند تأثیرات قابل توجهی بر کشاورزی و دامداری و حتی ضرر و زیان به کاروان‌های تجاری و مسیرهای تجارت داشته باشد. حتی در مواردی ممکن بود که طوفان به مدت چندین روز تداوم داشته باشد و همچون نمونه همدان و روستاهای اطراف آن که در سال ۲۳۴ هجری عرصه باد و طوفان‌های شدیدی به مدت ۲۰ روز شد، اختلال در تردد کاروان‌ها و عرضه کالاها و یا توزیع کالا در بازارهای محلی را در کنار خسارت‌های بسیاری که بر محصولات کشاورزی و قطع درختان در درون شهر همدان و ضرر و زیان به باغات اطراف شد، در درون شهرها نیز سبب رعب و وحشت مردم و اختلال در فعالیت‌های اقتصادی و روزمره مردم گردید (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۲۰۹/۱۱). هرچند اتفاق طوفان و رعد و برق ممکن است به‌صورت پراکنده و موردی برخی شهرها را تحت تأثیر قرار دهد اما از آنجایی که طوفان‌ها نیز در قالب یک سامانه فراگیر جوی بروز می‌نمایند، ممکن است که در دیگر شهرهای اطراف و یا دور و نزدیک منطقه جبال بروز یابند. و تأثیراتی مشابه را بر بخش‌های مختلف اقتصادی به همراه داشته باشند.

۸. بلایای نادر و با تأثیر گذاری ناگهانی و عمیق

عامل بلایای طبیعی از چند جهت قابل بررسی است. بلایایی مانند زلزله و سیل و امراض طبیعی و امراضی که باعث مرگ و میر می‌شدند. وقوع حوادث و بلایای طبیعی در هفت سده اول هجری در منطقه جبال خسارت‌های زیادی را به شهرها و روستاهای آن وارد کرده بود. در مناطق کوهستانی بیماری‌هایی مانند وبا به دلیل رطوبت زیاد کمتر دیده می‌شد، اما طاعون و سل بیشتر دیده می‌شد. بنابراین بحث امراض در این مناطق مهم بوده است. بحث سیل و زلزله و... در مناطق کوهستانی، چون روی گسل قرار داشتند، باعث می‌شد زلزله‌های زیادی رخ دهد. این عامل را یک عامل منفی باید در نظر گرفت. در منطقه جبال حوادث زیادی رخ داده بود که از جمله این حوادث می‌توان به زلزله، باد و طوفان، سیل‌ها، برف و سرما، رعد و برق، آفت ملخ، خشکسالی، قحطی، وبا و طاعون اشاره کرد که در شهرهای منطقه جبال از جمله ری، همدان، اصفهان، قزوین، حلوان، کاشان، ساوه و قم رخ می‌داد (اسدی و دیگران، ۱۳۹۶: ۴-۸).

۸-۱. خشکسالی

خشکسالی از جمله موضوعات مهم در حوادث تاریخی ایران بود و در دسته‌بندی مهم‌ترین مشکلات پیش روی ایرانیان در ادوار تاریخی در میان سه عامل تعیین‌کننده (خشکسالی دشمن و دروغ) به عنوان مهم‌ترین معضل پیش روی ایرانیان از آن یاد شده است و با عنوان دشواری در بروز و ظهور رویدادهای ناگوار تاریخی نقش تعیین‌کننده‌ای داشته است (طبری، ۱۳۸۷: ۳۸۶/۸؛ جباری، ۱۳۸۲: ۳۳۴). در ذکر تحولات شهر ری در قرن سوم هجری به موضوع خشکسالی و تأثیرات مستقیم و غیر مستقیم آن بر اقتصاد مردمان این منطقه اشاره دارد. موضوع افزایش قیمت و کمبود مواد غذایی ناشی از خشکسالی به‌طور قطع محدود به شهر ری نبود چرا که خشکسالی در ایران یک پدیده عمومی است و طی یک دوره طولانی روی می‌دهد که در بسیاری موارد اتفاقات پیش‌بینی نشده بسیاری را با خود به همراه دارد. اینکه طبری به موضوع افزایش قیمت به‌عنوان یکی از نتایج خشکسالی اشاره دارد (طبری، ۱۳۸۷: ۳۸۶/۸) سبب نادیده گرفتن ابعاد دیگر خشکسالی نیست؛ چرا که به جز موارد بسیاری که برخی مورخین و جغرافی‌دانان دیگر به آن اشاره داشته‌اند (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۳۳۹/۱۲؛ مسکویه، ۱۳۷۶: ۱۷۳/۶-۱۷۴). برخی داده‌های تاریخی گویای تأثیراتی عمیق‌تر و طولانی مدت این موضوع بر جغرافیای اقتصادی کانون‌های جمعیتی ایران طی ادوار مختلف تاریخی است.

۸-۲. سیل

سیل و تأثیرات آن در بررسی عوامل جغرافیایی جبال مورد توجه است. از آنجایی که بافت ابنیه در جغرافیای تاریخی مناطق مختلف از مصالح گل و خاک است، تأثیر سیل و طوفان تعیین کننده است (قمی، ۱۳۶۱: ۳۶). نبود پوشش گیاهی در مناطق مرکزی و کویری باعث تأثیرات بیش از حد سیل بوده است. مناطق کویری جبال در شرایط حساس تری قرار داشتند. فقدان بارش و خشکسالی‌های متعدد باعث سستی بافت مناطق کویری بود (فیض قمی، ۱۳۵۰: ۲۰). در مورد قم سبب از بین بردن کوشک و سراهای بزرگان شد. موضوع تخریب بناهای عمومی مورد توجه محققین و مورخان بود و خانه‌های طبقات پایین جامعه که بیش از ساختمان‌های مقاوم حکومتی در معرض تخریب قرار داشته‌اند کمتر مورد توجه قرار دارد (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۳۲/۱۳). موضوع سیل با توجه به تأثیرات آنی و درازمدت که به صورت تخریب‌های گسترده و پاکسازی بخش‌های مهمی از شهر و یا غیر کاربردی شدن برخی از بافت‌های شهری و روستایی مورد توجه محققین جغرافیای اقتصادی قرار دارد، در بسیاری موارد غرق شدن تعداد زیادی از روستاهایی که در حاشیه و مصب رودخانه‌های فصلی قرار داشته‌اند بر اهمیت تأثیر سیل بر تحولات مرتبط با جغرافیای اقتصاد روستایی و شهری می‌افزاید. با توجه به نبود اطلاعات و آمار دقیق از تعداد روستاهای حاشیه‌ای و دورافتاده تا قبل از بروز سیل و شرایط پس از سیل به‌طور دقیق نمی‌توان در مورد تأثیرات اقتصادی این گونه اتفاقات به‌طور دقیق مطالبی را مطرح کرد. کما اینکه اصفهانی در مورد سیل منطقه دینور تنها به‌طور تقریبی به از بین رفتن چندین روستا اشاره دارد (حمزه اصفهانی، بی تا: ۱۴۷) با توجه به بافت گلی بسیاری از ابنیه شهری موضوع بازسازی این ابنیه و هزینه‌های سنگین این موضوع بسیاری از حکمرانان و مسئولین شهری و بازاریان از پیگیری بازسازی شهر صرف نظر کرده و این سبب می‌شد در دوره‌های بعد از بروز سیل در کنار مشکلات زیست‌محیطی و بروز امراض متعدد، مشکلات دیگری گریبان گیر بازماندگان حادثه شده و از بین رفتن منابع اقتصادی از زمین‌های کشاورزی اطراف شهر باعث از بین رفتن زیرساخت‌های اقتصاد کارگاهی و تجاری و کاهش درآمدهای اقتصادی شهر مردمان محل را از بازسازی خرابی‌ها باز می‌داشت و همین بی‌توجهی زمینه‌ساز مشکلات متعدد دیگری بود که کاهش جمعیت شهر و مهاجرت‌ها و جابجایی‌های جمعیتی و در نتیجه جابجایی کانون‌های شهری و روستایی را در ادوار مختلف سبب شده است. بر اثر طغیان زاینده‌رود و فرا گرفتن آب در باروی شهر اصفهان و خراب شدن بخشی از بارو، شهر را در معرض تهدیدات جدی قرار داد و این باعث ایجاد ترس و وحشت در مردم اصفهان و فرار بسیاری از این شهر شد (حمزه اصفهانی، بی تا: ۱۴۸). در این موارد بخشی از نیروی کار در اثر از بین رفتن مراکز اقتصاد کشاورزی و تولیدی و

ترانزیتی به ناچار دست از کار کشیده و معضلات اجتماعی را از جمله قحطی و گرانی و دزدی و غیره به همراه دارد. بخشی از جامعه در اثر صدمات ناشی از اتفاق سیل دچار از کارافتادگی شده و موضوع صدمات و از بین رفتن مراکز درمانی شهری یا از بین رفتن راه‌های بین‌شهری ارتباطات میان شهر و روستا را قطع کرده و همین یکی از مهم‌ترین عوامل مؤثر بر تحول در جغرافیای اقتصادی راه‌ها و شهرها و روستاهای متعدد در برخی ادوار خاص تاریخی بوده است. کما اینکه ابن جوزی در خصوص تأثیرات سیل بر شهر زور در جبال به این موضوعات اشاره دارد (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۷۳/۱۶). سیلاب‌ها از عوامل نابودی کشاورزی و خانه‌های شهری و روستایی و گرایش به کشت گونه‌های خاص کشاورزی یا رهاسازی برخی باغات و گونه‌های خاص بود. اما در دراز مدت آبرفتی که خاک‌ها را به سمت دره‌ها می‌کشاند و زمین حاصلخیز را ایجاد می‌کرد (اصطخری، ۲۰۰۴: ۴۰/۴).

۸-۳. زلزله

زلزله‌ها، به‌واسطه رازآلودگی بیشتر نسبت به دیگر بلایای طبیعی مورد توجه جغرافی دانان و مورخان دوره میانه ایران قرار داشت و در بررسی اشارات مورخان به حوادث طبیعی که شهرهای ایران را درگیر خود کرده‌اند، دیده می‌شود که تاریخ‌نگاران به موضوع زلزله توجه خاصی داشته‌اند. این بلایا با توجه به شدت و اثرگذاری مورد توجه قرار داشته است. در ابتدای سده سوم (۲۳۶ه.ق) شهر ری بر اثر بروز زلزله دچار تخریب گسترده‌ای شد و بیش از ۴۵ هزار تن کشته شدند (حسنی رازی، ۱۳۱۳: ۱۹۵-۱۹۶)؛ کاشان نیز به همین وضعیت دچار گردید و در ۲۴۱ هجری ۴۵ هزار نفر کشته شدند (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۸۰/۷)؛ سبط بن جوزی، ۱۳۷۰: ۱۶۸/۱). کاشان در اثر این زلزله دچار تخریب‌های گسترده‌ای در ساختمان‌های عمومی و مرکزی خود شد و بازار و ابنیه حکومتی و برج و باروی آن مورد تخریب قرار گرفت. با توجه به اینکه طی دهه‌های منتهی به استقرار طاهریان و صفاریان موضوع تأمین امنیت شهرها و برج و باروی شهرها اهمیت خاصی داشته است، وقوع زلزله طی یک دهه در دو شهر ری و کاشان که از شهرهای مهم جبال محسوب می‌گردند، اهمیت ابعاد اقتصادی این حوادث بیشتر نمایان می‌شود. در برخی موارد حتی در صورتی که برج و باروی شهرها و مراکز اقتصادی و مرکزی مهم شهر از جمله بازارها و کاروان‌سراها به‌واسطه اهتمام اهالی و یا حکمرانان بازسازی می‌شد اما حوادث پیاپی دیگری سبب تخریب مجدد این مراکز می‌شد. از جمله به دنبال بازسازی بخش‌هایی از خرابی‌های شهر ری تا نیمه سده سوم هجری اما طی سال ۲۴۱ و ۲۴۹ هجری دو زلزله سهمگین دیگر این شهر را مورد تخریب گسترده قرار داد و تخریب خانه‌ها، کشته‌شدن جمعیت زیاد و همچنین فرار بخش مهمی از جمعیت شهر به واسطه تداوم پس‌لرزه‌های زلزله و به اصطلاح مورخان تداوم زلزله به مدت ۴۰ روز طی سال ۲۴۱

هجری سبب شد که نوعی ناامیدی مردم این شهر را فرا گرفته و بخشی از مردم با تصور اینکه شهر مورد نفرین خداوند قرار گرفته است، اقدام به ترک شهر و استقرار در مناطق دیگر کردند (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۸۰/۷؛ قوامی رازی، ۱۳۴۴: ۲) و ویرانی مجدد شهر و تخریب گسترده خانه‌ها و کشته‌شدن جمعیت زیاد در سال ۲۴۹ سبب شد که ری به تدریج از رونق و آبادانی دور شده و شهر طی مدتی طولانی در معرض آسیب‌های اقتصادی و امنیتی قرار گیرد (طبری، ۱۳۸۷: ۲۶۵/۹؛ سیوطی، ۱۳۹۱: ۲۸). هرچند زلزله‌ها پدیده‌های آنی و بعضاً کمتر از یک ساعت تداوم زمانی دارند اما در مورد شهر ری گفته شد که علاوه بر اینکه طی یک دهه سه بار زلزله روی داده است، در یک مورد تا ۴۰ روز به صورت پیاپی پس‌لرزه‌های کوچک و بزرگ باعث تخریب و یا وحشت اهالی شد. اما در مواردی دیده شد که در منابع تاریخی به موضوع تداوم برخی زلزله‌ها به مدت یک سال نیز اشاره شده‌است. از جمله در سال ۳۴۵ هجری زلزله‌ای در همدان روی داد که علاوه بر ویرانی ساختمان‌ها و کشته‌شدن جمعیت زیاد، پس‌لرزه‌ها به مدت یکسال تداوم داشت و این تأثیرات اجتماعی و اقتصادی چندین برابر را برای مردم همدان به همراه داشته است (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۵۱۸/۸).

اگر چه موضوع زلزله به صورت موردی روی داده و تنها یکی از شهرهای مهم جبال در یک سال در معرض قرار داشته است، اما در مواردی دیده شد که طی یک سال دو یا چند شهر مهم این منطقه در معرض زلزله قرار داشته‌اند. در موارد متعدد دیده می‌شود که به واسطه تغییرات و حرکت صفحات و گسل‌های زمین‌شناختی طی یک دوره‌بندی زمانی مشخص زلزله‌هایی در یک مکان مشخص در جبال روی داده است. در مورد برخی شهرها از جمله همدان، دینور و کاشان دیده می‌شود که یک الگوی سده‌ای دیده می‌شود (جباری، ۱۳۸۲: ۵۲۵ و ۵۲۶). موضوع تخریب بناهای شهر به صورت گسترده در اغلب زلزله‌ها مورد توجه قرار گرفته است. شاید این موضوع ناشی از این نکته باشد که زلزله‌های خفیف و با دامنه تخریبی محدود به واسطه اینکه بعضاً بخشی از ابنیه کمتر مقاوم و یا قدیمی را مورد آسیب و تخریب قرار می‌داده است، کمتر مورد توجه قرار گرفته و یا اخبار این رویدادهای کمتر اهمیت یافته، در سطح گسترده‌ای خبر رسانی و منعکس نمی‌شده است. از این رو، تأثیر گسترده و تخریب و یا کشتار وسیع یکی از مؤلفه‌های مهم در نقل روایت‌های مرتبط با وقوع زلزله‌های منطقه جبال در منابع تاریخی است. نمونه‌هایی از زلزله بوئین زهرا در قزوین که به صورت عینی در پیش روی محققین قرار دارد، در سال ۴۶۰ با دامنه و حجم تخریبی گسترده‌تر در شهر مرکزی قزوین روی داد که گفته می‌شود تا یک سوم ساختمان‌های شهر و کل دیوار شهر را تخریب نمود. این گونه رویدادها به واسطه حجم و گستره اثراتی که بر تحولات آنی شهرهای مذکور داشت مورد توجه جغرافی‌دانان قرار داشته است. اینکه پیش

از این سده سوم تا پنجم هجری به‌طور قطع زلزله‌هایی در شهر قزوین روی داد که به واسطه اهمیت کمتر و یا دامنه اثرات اجتماعی، اقتصادی و سیاسی کمتر مورد توجه نویسندگان حوزه‌های تاریخ و جغرافیای ایران قرار نگرفته‌است. اما برخی از این موارد به واسطه اثرات مادی و ابعاد روانی حتی تا چند سده بعد از رویداد در ذهن و خاطره مردمان محلی باقی ماند (شاردن، ۱۳۷۲: ۵۰۹/۲). در شهر قزوین حدود ۵۰ سال بعد از زلزله ۴۶۰ هجری و در سال ۵۱۳ هجری زلزله دیگری با قدرت تخریبی گسترده‌تر از مورد اول بروز یافت که بر اساس داده‌های تاریخی قدرتی حدود ۷ ریشتر داشت و خرابی بسیار و تخریب عمومی بناهای شهر قزوین و برخی مناطق اطراف را به همراه داشته است (رافعی قزوینی، ۱۴۸۰: ۵۰/۱). در برخی موارد دیده می‌شود که زلزله‌ها به‌واسطه رازآلودگی و تصورات عمومی مردم اهمیت یافته و در خاطره مردمان محل باقی می‌مانند. در برخی موارد دیده می‌شود که اثرات روحی و روانی یک رویداد همچون زلزله به واسطه ایجاد هراس و تأثیرات روانی بر مردمان یک شهر بیش از تخریب‌های ساختاری و ابنیه در تحولات اقتصادی یک شهر اثرگذار بود (رفیعی، ۱۳۸۳: ۲۴۳). کما اینکه ابن جوزی در ذکر حوادث شهر همدان در سال ۵۳۸ هجری به زلزله‌ای با تخریب به نسبت محدودتر از زلزله قزوین اشاره دارد؛ اما به واسطه هراس عمومی که تا حدودی ناشی از داستان‌های روایت‌شده در خصوص زلزله‌های پیشین شهر و یا تجربیات مستقیم نسل حاضر در شهر همدان نسبت به روایات موجود از شهر قزوین در سال ۵۱۳ هجری بوده است، مردم همدان به شدت دچار هراس شدند و این سبب مهاجرت بخشی از مردم شهر شد. مردم از این هراس داشتند که این زلزله ممکن است بار دیگر شهر را با شدت گسترده‌تری مورد آسیب قرار دهد (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۳۳/۱۸). از این رو، باورهای عامیانه در مورد یک پدیده طبیعی می‌توانست در شدت و ضعف تأثیرات اقتصادی و اجتماعی یک رویداد طبیعی مؤثر باشد.

۹. قحطی و پیامدهای انسانی آن

در خصوص شرایط حاکم بر منطقه جبال در دوران‌های خاص تاریخی به موارد بسیاری از قحط و غلای مناطق مختلف اشاره شده است. در این زمینه در مورد شهر ری در اثر ابن جوزی قحطی در این منطقه سبب مرگ و میر بسیار و خوردن گوشت افراد شده است (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۳۳۹/۱۲). قحطی قزوین سبب افزایش قیمت‌ها و کمبود آذوقه و مواد مورد نیاز مردم در این شهر شد (اصطخری، ۲۰۰۴: ۱۱۸). اشاره منابع به موضوع قحطی در دیگر شهرهای منطقه جبال به خصوص در فصول خاصی از سال که بارندگی کمتر روی می‌دهد نشان‌دهنده اهمیت موضوع ارتباط مستقیم میان منابع اقتصادی و شرایط آب‌وهوایی در این منطقه که قحطی و فقدان منابع اقتصادی را با خود به همراه داشته است. در خصوص

شهر اصفهان بارها به این موضوع که فقدان منابع سبب افزایش قیمت و کمبود منابع شد اشاره شد. در این شرایط به طور معمول فقدان منابع اقتصادی زمینه بسیاری از اتفاقات اجتماعی از جمله غارت مراکز اقتصادی و بازارها و کاروان‌سراهای نزدیک به شهرها و یا غارت کاروانسراها در مناطق اطراف شهر توسط راهزنان بوده است. در این دوره حتی به موضوع غارت مساجد در شهر اصفهان نیز اشاره شده است (قبادیانی، ۱۳۸۱: ۱۶۵). در همین زمینه مشکلات بسیاری در حوزه مسائل اجتماعی و اقتصادی وجود دارد که در حوزه تأثیرات عوامل جغرافیایی بر جغرافیای اقتصادی می‌تواند مورد بررسی قرار گیرد. قحطی به هر حال سبب می‌شود که منابع اقتصادی مورد غارت قرار گیرد. در بسیاری موارد راه‌های تجاری امنیت و آرامش خود را به واسطه تمایل تجار به دور ماندن از عواقب تجارت و بازرگانی رو به نزول و قهقرا رفته و همزمان حکمرانان محلی به واسطه نبود سامان در امور دیوانی و تجاری تمایلی به هزینه کردن در مسائل مرتبط با راه‌ها و بازار ندارند و این سبب نابسامانی دوچندان در امور گردید. روی آوردن مردم به خوردن گوشت حیوانات از جمله حیوانات باری که نقش مهمی در رونق و آبادانی راه‌ها و رونق تجارت داشتند، سبب کاهش شدید تعداد حیوانات مال‌رو و چارپایان اهلی و غیر اهلی در این دوره شد که خود در تضعیف جغرافیای اقتصادی منطقه جبال نقش تعیین‌کننده‌ای داشته است. به طور همزمان در این مناطق به واسطه وجود منابع گوناگون برخی گروه‌های قومی خارج از منطقه تشویق به مهاجرت و اسکان در جبال بودند. رفاهی که در این مناطق از ایران بود، توجه برخی گروه‌های ترک تازه‌وارد و عرب را به خود جلب می‌کرد (جعفریان، ۱۳۷۵: ۲۳۱-۲۳۲). تمدن و آبادانی شهرهای ایران و عوامل توسعه از قبیل آب فراوان، زمین مرغوب و قابل کشت و زرع و... انگیزه مهمی برای مهاجرت ترک‌ها و عرب‌ها بود، ویژگی‌های جغرافیایی و آب‌وهوایی و هم از نظر محبوبیت این مناطق بود (قمی، ۱۳۶۱: ۲۳۰).

۱۰. امراض وبا و طاعون

از آنجایی که دو بیماری طاعون و وبا در دو شرایط متفاوت رطوبت و هوای گرم و خشک ظاهر می‌شوند، می‌توان گفت در شرایط طبیعی آب‌وهوایی و سال‌های ترسالی و یا در شرایط نابسامان خشکسالی و گرما این بیماری‌ها تأثیرات خود را بر شرایط اقتصادی ایران بر جای گذاشته‌اند. بیماری وبا با توجه به تعدد و تکرار بیشتر و تأثیرگذاری پایدار یکی از مهم‌ترین عوامل تعیین‌کننده در تغییر شرایط زیست انسانی و تاریخی حوزه فلات ایران بوده است. این بیماری به واسطه نقش ثابتی که در تحولات جمعیتی و نیروی کار ایرانی در طول ادوار مختلف داشت در حوزه جغرافیای اقتصادی یک عامل کننده به حساب می‌آید و از این رو است که از آن با عنوان «مرض موت» و یا «مرگامرگ» یا کشنده‌ترین بیماری یاد

شده است. به خصوص اینکه، از این بیماری با عنوان دوگانه محصول فقر و عامل فقر یاد شده است (ناطق، ۱۳۵۸: ۱۳-۱۱). از آنجایی که این بیماری بیش از هر چیز گروه‌هایی از مردم تنگدست شهری و روستایی را تلف می‌نمود، تاثیرات اقتصادی آن بیش از بیماری‌های رایج بوده‌است و به‌واسطه شرایط خاص آب‌وهوایی ایران به خصوص در دو موقعیت خاص فقدان منابع آب و گرما بیشتر خود را نشان می‌دهد (حمزه اصفهانی، بی‌تا: ۱۴۶-۱۴۵).

موضوع شدت بیماری بر اساس برآوردهای بهداشتی تا حدود زیادی به وضعیت اقتصادی مردم بستگی داشته است. هر چه وضعیت اقتصادی و خورد و خوراک مردم یک شهر در یک دوره تاریخی بهتر بوده و وضعیت اقتصادی مناسب به مردم این امکان را می‌داد که در حوزه بهداشت شخصی، خانوادگی و عمومی یک شهر اقدامات مقتضی را صورت دهند و یا اینکه در مقابل به‌واسطه شرایط ناشی از وقوع شرایط ناگوار دیگر همچون خشکسالی یا سیل و دیگر بلایای طبیعی و یا حتی بروز ناامنی ناشی از رقابت‌ها و جنگ‌های داخلی و حملات و ویرانگری‌های مقطعی از نظر اقتصادی در وضعیت ناگواری قرار داشته‌اند، همه‌گیری و یا خودنمایی کرد. رابطه مستقیم و غیر مستقیمی میان تاثیرات مخرب یا محدود برخی عوامل محیطی با دیگر عوامل مخرب محیطی و یا انسانی (همچون جنگ‌ها) را مشاهده نمود. اشاره به شدت اثرگذاری و کشته‌شدن ۵۰۰ الی ۶۰۰ نفر در هر روز در شهرهایی نظیر حلوان در سال ۲۵۸ هجری تا حدودی می‌تواند ناشی از شرایط ناگوار اقتصادی باشد و طبیعی بوده است (حمزه اصفهانی، بی‌تا: ۱۴۷-۱۴۶).

طاعون نیز به‌طور همزمان یا به عنوان یک عامل تعیین‌کننده در شرایط اقتصادی و جغرافیای اقتصادی منطقه جبال در کنار بیماری وبا یک عامل تعیین‌کننده بوده است. تنها در یک سال بیش از ۲۰۰ هزار نفر از مردم اصفهان در اثر بروز بیماری طاعون جان خود را از دست دادند. در سال ۳۲۴، یعنی ۱۰ سال قبل از بروز بیماری وبای فراگیر در منطقه جبال این بیماری نه تنها در اصفهان که بخش‌های وسیعی از غرب آسیا را در بر گرفت و به‌واسطه اینکه مدت ماندگاری بیماری طاعون در هر سه مرحله بین دو تا ۴ سال دوام داشته است، وسعت و شدت اثرگذاری این بیماری ممکن بود تاثیرات مخربی را بر سیستم و ساختارهای اقتصادی و نیروی انسانی دخیل در اقتصادهای محلی و منطقه‌ای به همراه داشته باشد. اشاره حمزه اصفهانی به سال ۳۲۴ هجری قمری و کشته‌شدن بیش از ۲۰۰ هزار نفر در اصفهان (حمزه اصفهانی، بی‌تا: ۱۴۷) را می‌توان به حوزه‌های جغرافیای دیگر و سال‌های دیگر در شهر اصفهان نسبت داد و از این زاویه با تعمیم مرگ و میر اصفهان به شهرهای دیگر منطقه جبال به حجم گسترده مرگ و میر ناشی از بیماری طاعون تنها در یک مرحله از آن پرداخت. از آنجایی که تعداد اپیدمی‌های

بیماری طاعون طی یک سده به نسبت وبا کمتر است، می‌توان دوره‌های طولانی‌تری را در فواصل میانی شیوع این بیماری در نظر داشت که جمعیت انسانی فرصت ترمیم بافت‌های جمعیتی شهری و روستایی را داشته است، اما به هر حال وقفه‌های ایجاد شده در مقاطع بروز این بیماری‌ها می‌توانست اثرات گسترده‌ای را بر حوزه اقتصادی و از جمله جغرافیای اقتصادی منطقه جبال به همراه داشته باشد (لسترینج، ۱۴۱۳ق: ۲۲۰-۲۲۱؛ مستوفی، ۱۳۸۱: ۷۵).

۱۱. نتیجه‌گیری

جبال منطقه مهم و دارای موقعیت خاص جغرافیایی بوده و نقش تعیین‌کننده‌ای در حیات اجتماعی و اقتصادی مردمان این منطقه داشته است. در بررسی عوامل مؤثر بر رفتار و کنش انسان در محیط، حاشیه‌های جغرافیایی را در طی ادوار تاریخی باید مدنظر قرار داد و میزان و نقش هر یک از این دو مقوله (جغرافیا و انسان)، ناشی از نقش متقابل و دوسویه‌ای بود که در طول زمان و در گذر رویدادها و شرایط زمانی و مکانی صورت می‌گرفت. در مورد منطقه جبال در مسیر جاده ابریشم و مسیر اتصال فلات مرکزی ایران به غرب و شرق و جنوب و شمال و همینطور تنوع آب‌وهوایی در کنار عوامل انسانی زمینه‌ساز رونق و شکوفایی اقتصادی در حوزه‌های کشاورزی، ترانزیت، تولیدات دستی و کارگاهی و تولیدات صنعتی و مواد معدنی و حتی گیاهان دارویی بوده است. وجوه تمایز و تشابه میان عوامل انسانی و مکانی براساس نقش هر یک از این عوامل و براساس شرایط زمانی و مکانی و تحولات ادوار تاریخی، متفاوت بود و بر این اساس باید در بررسی مقایسه‌ای میان این دو عامل، به بررسی شرایط ادواری و اتفاقات و رویدادهای دوره‌های مختلف پرداخت. نقش عوامل انسانی بیش از عوامل غیرانسانی و عوامل طبیعی بود و نقش عوامل طبیعی نقشی مثبت و بعداً منفی در برخی ادوار بوده است. با توجه به داده‌های تاریخی و بررسی شرایط جغرافیایی مؤثر بر معیشت مردمان منطقه جبال در دوره‌های تاریخی باید گفت که در بررسی نقش عوامل متعدد مکانی و انسانی در سیر مؤلفه‌های کمی و کیفی جغرافیای اقتصادی منطقه جبال بررسی عامل جغرافیا و تاریخ در قالب یک بستر اثرگذاری متقابل عوامل مختلف در جغرافیای اقتصادی این منطقه از اهمیت خاصی برخوردار است. منطقه جبال در کانون و مرکز فلات ایران قرار داشت و نقطه اتصال و تلاقی کانون‌های مهم جمعیتی در آذربایجان و ارمنستان در شمال، فارس و خوزستان در جنوب، بین النهرین و ارتفاعات زاگرس در غرب و خراسان و سیستان در شرق و جنوب شرق قرار داشته است، رویدادهای تاریخی و تحولات جمعیتی این مناطق تأثیر مستقیمی بر اقتصاد این منطقه داشته است. هرچند در بررسی عوامل جغرافیایی محققین با نوعی ثبات و تداوم

شرایط اقتصادی یک منطقه به واسطه تاثیر نپذیرفتن شرایط جغرافیای از عوامل انسانی و یا حداقل تاثیر نسبی عامل انسان بر جغرافیا در ادوار مختلف تاکید دارند، در بسیاری موارد نقش انسان در تغییر شرایط جغرافیایی یک موقعیت جغرافیایی خاص را نمی توان نادیده گرفت. در این زمینه تأثیر منازعات سیاسی و جنگ‌ها را بر تخریب زیرساخت‌های اقتصادی که عموماً طبیعی نیز هستند، همچون رودخانه‌ها و مراتع و زمین‌های کشاورزی و یا تغییر کاربری این بسترهای جغرافیایی را باید در نظر داشت.

حامی مالی

ندارد

سه‌م نویسنده‌گان در پژوهش

سه‌م نویسنده‌گان برابر است.

تضاد منافع

ندارد

منابع

- ابن اثیر جزری. (۱۳۸۵). الکامل فی التاریخ، ترجمه محمد حسین روحانی. تهران: نشر اساطیر.
- ابن جوزی، عبدالرحمن. (۱۴۱۲). المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم. به تحقیق محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن حوقل، محمد. (۱۳۶۶). سفرنامه ابن حوقل (ایران در صورها الارض). ترجمه جعفر شعار. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر، چاپ دوم.
- ابن کثیر. (۱۹۹۸م). البدایه و النهایه. به کوشش یوسف الشیخ محمد البقاعی و صدقی جمیل العطار. بیروت: دار الفکر.
- ابن مستوفی، مبارک. (۱۹۸۰م). تاریخ اربل. ۲ جلد. عراق: دار الرشید للنشر.
- احمدوند، عباس. (۱۳۹۹). بازشناسی تاریخی معنا و محدوده اصطلاح عراق عجم (تا پایان دوران ایلخانیان)، پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران، ش. ۱۷، ۱: ۲۹-۴۴.
- احمدی‌منش، محمد. (۱۳۹۰). «جغرافیای تاریخی و شهری همدان در سده‌های نخستین اسلامی»: ۵-۲۶.
- اسدی اول، مرضیه، قنوت، عبدالرحیم، و غفرانی، علی. (۱۳۹۶). حوادث و بلایای طبیعی ایالت جبال از ظهور اسلام تا حمله مغول. تحقیقات تاریخ اجتماعی، ۷(۲)، ۱-۲۳.
- اشپولر، برتولد. (۱۳۶۹). تاریخ ایران در قرون نخستین اسلام. جلد دوم، ترجمه مریم میراحمدی. تهران: انتشارات

علمی فرهنگی.

اصطخری، ابراهیم بن محمد. (۲۰۰۴م). المسالك و الممالک. تصحیح محمدجابر عبدالعال حینی. قاهره: الهیئه العامه لقصور الثقافه.

اصفهانى، سيدابوالحسن. (۱۳۹۷ق). وسیله النجاه. بیروت: دارالتعارف.

امیری، جواد. (۱۳۵۸). تاریخ و کرامت‌های امامزاده‌های آستانه. قم: نینوا.

باستانی راد، حسن و غلامی، داریوش. (۱۳۹۵). «جغرافیای اقتصادی و شیوه‌های معیشت در دوره اسلامی». پژوهش‌نامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال پنجم، شماره دو، پاییز و زمستان.

باسورث، ادموند کلیفورد. (۱۳۸۰). سلجوقیان. ترجمه یعقوب آژند، تهران: انتشارات مولی.

برولهارت، ماریوس. (۱۳۸۳). «جغرافیای اقتصادی، مکان‌یابی صنعتی و تجارت». ترجمه فریبا رهبر، پژوهش و سیاست‌های اقتصادی، شماره ۲۹، ۱۰۳-۱۴۲.

پطروشفسکی، ا. ا. یان، ک و ماسون اسمیت. (۱۳۶۶). تاریخ اجتماعی اقتصادی ایران در دوره مغول. ترجمه دکتر یعقوب آژند، تهران: اطلاعات.

حاتمی، امیرحسین. (۱۳۹۶). تحلیل و بررسی نام‌گذاری جاده ابریشم با تکیه بر جغرافیای اقتصادی. مطالعات تاریخی جهان اسلام: ۷-۳۲.

حافظ ابرو، عبدالله. (۱۳۶۲). حدود العالم من المشرق الی المغرب. به کوشش منوچهر ستوده. تهران: کتابخانه طهوری. حموی، یاقوت بن عبدالله. (۱۳۸۰). معجم البلدان. ترجمه علی نقی منزوی. جلد دوم. تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور.

حموی، یاقوت بن عبدالله. (۱۳۸۰). معجم البلدان. ترجمه علی نقی منزوی. تهران: پژوهشگاه فرهنگی کشور.

دلاواله، پیترو. (۱۳۸۴). سفرنامه پیترو دلاواله. ترجمه شعاع الدین شفا. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

دینوری، ابوحنیفه. (۱۳۷۱). اخبار الطوال. ترجمه محمود مهدوی دامغانی. تهران: نشر نی.

رافعی قزوینی، عبدالکریم بن محمد. (۱۴۰۸). التدوین فی اخبار قزوین. به تحقیق عزیز الله عطاردی. بیروت: دار المکتب العلمیه.

رحمانی، مصطفی و آهنگران، امیر. (۱۳۹۵). «جغرافیای اقتصادی ارمینیه از منظر مورخان و جغرافی نویسان مسلمان». پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، شماره ۱۹، پاییز و زمستان، صص ۷۹-۱۰۰.

رزاقی، ابراهیم. (۱۳۷۶). آشنایی با اقتصاد ایران. تهران: نشر نی.

زارعی، محمد ابراهیم و رضایی، مصطفی. (۱۳۹۷). جغرافیای اقتصادی دشت همدان. بهار در دوره اسلامی براساس اسناد مکتوب تاریخی و جغرافیایی. پژوهشنامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات

فرهنگی: ۴۵-۷۱.

- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۳). تاریخ ایران بعد از اسلام. تهران: موسسه انتشارات امیر کبیر، چاپ دهم.
- سادسی، محمدرضا و الهی زاده، محمد حسن. (۱۳۹۳). تأثیر جغرافیای اقتصادی قهستان در مناسبات نزاریان و سلجوقیان. پژوهشنامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی: ۷۳-۸۸.
- شارپ، رولف نارمن. (۱۳۴۶). فرمان‌های شاهنشاهان هخامنشی. شیراز: دانشگاه شیراز.
- شریفی، لیلا، (۱۳۸۹). «بررسی اوضاع سیاسی، فرهنگی و اجتماعی آل بویه شاخه جبال»، راهنمایی فریدون اللهیاری، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه اصفهان.
- شکویی، حسین. (۱۳۷۱). فلسفه جغرافیا. تهران: گیتاشناسی، چاپ ششم.
- شیخ احمد، سید محمد و خالدی، انور و عبداللهی، امیر. (۱۳۹۶). «جغرافیای مذهبی شهرهای باختری ایالت جبال در عصر سلجوقیان». فصلنامه تاریخ ایران، سال هجدهم، شماره ۷۲، زمستان، صص ۳۴-۵۳.
- طالعی قره قشلاقی، عزیز. (۱۳۸۶). «تأثیر مهاجرت ترکان در تغییر و تحول زبان مردم آذربایجان»، فصلنامه علمی-پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهرا (س)، سال هفدهم، شماره ۶۵، تابستان، ۱۲۳-۱۲۹.
- طبری، محمدبن جریر. (۱۳۷۵). تاریخ طبری. ترجمه ابوالقاسم پاینده. ۱۶ جلد، تهران: اساطیر.
- علیخانی، مهدی. (۱۳۷۸). جغرافیای ایران و جهان (طبیعی و سیاسی). چاپ اول، تهران: پور.
- عیسوی، چارل. (۱۳۶۵). تاریخ اقتصادی ایران. ترجمه یعقوب آژند. تهران: نشر گستره.
- قبادیانی، ناصر خسرو. (۱۳۸۱). سفرنامه. تهران: زوار.
- قزوینه، معین. (۱۳۹۶). صحنه و تمدن دیرینه آن (جغرافیای تاریخی و تاریخ صحنه). تهران: داستان.
- قزوینی، زکریا بن محمد. (۱۳۷۳). آثار البلاد و اخبار العباد، ترجمه میرزا جهانگیر قاجار، تهران: امیرکبیر.
- قمی، حسن بن محمد بن حسن. (۱۳۶۱). تاریخ قم، ترجمه حسن قمی. تصحیح جلال الدین تهرانی. تهران: توس.
- کبیر، مفیزالله. (۱۳۸۱). آل بویه در بغداد (خلافت در سرپنجه قدرت ایرانیان). ترجمه مهدی افشار. تهران: رفعت.
- کرمی، محمد بن احمد. (۱۳۶۱). احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم. ترجمه علی نقی منزوی. تهران: شرکت مولفان و مترجمان، چاپ اول.
- کریمان، حسین. (۱۳۸۵). قصران (کوهسران). تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- لسترنج، گی. (۱۳۷۷). جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی. ترجمه محمود عرفان. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- لمبتون، آن. (۱۳۷۲). تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران. ترجمه دکتر یعقوب آژند. تهران: نشر نی.
- مستوفی، حمدالله. (۱۳۳۶). نزه القلوب. تحقیق محمد دبیر سیاقی. قزوین: حدیث امروز.
- مستوفی، حمدالله. (۱۳۶۸). تاریخ گزیده. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- مسعودی، ابوالحسن. (۱۳۴۹). التنبیه والإشراف. ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مسعودی، ابوالحسن. (۱۴۰۹ق). مروج الذهب و معادن الجوهر. قم: دارالهجره.

- مسکویه، احمد. (۱۳۷۶). تجارب الامم. ترجمه علی منزوی. تهران: توس.
- مقدسی، محمد. (۱۳۶۱). احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم. ترجمه علی نقی منزوی، ۲ جلد، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان.
- مک نیل، ویلیام. (۱۳۹۲). طاعون در تمدن و تاریخ. ترجمه منوچهر بیگدلی خمسه، تهران: نشر وستا.
- ناجی، محمد رضا. (۱۳۷۸). تاریخ و تمدن اسلامی در قلمرو سامانیان. تهران: مجمع علمی تمدن، تاریخ و فرهنگ سامانیان.
- ناطق، هما. (۱۳۵۶). تأثیر اجتماعی و اقتصادی وبا در دوره قاجاریه. تهران: نگین.
- ناطق، هما. (۱۳۵۸). مصیبت وبا و بلای حکومت. تهران: گستره.
- هنر فر، لطف الله. (۱۳۸۶). اصفهان. تهران: علمی فرهنگی، چاپ چهارم.

References

- Ahmadi Manesh, M. (2011). Historical and urban geography of Hamadan in the early Islamic centuries. *Journal of Islamic History in the Mirror of Research*, 1(29), 5-26. [in Persian]
- Ahmadvand, A. (2019). Historical recognition of the meaning and scope of the term Iraq Ajam (until the end of the Ilkhanid era). *Research Journal of Local Histories of Iran*, 17(1), 29-44. [in Persian]
- Alikhani, M. (1999). *Geography of Iran and the World (Natural and Political)*, 1st edition. Tehran: Pour. [in Persian]
- Amiri, J. (1980). *Tarikh wal-Keramathay Imamzadeh al-Astaneh*. Qom: Nineveh. [in Persian]
- Asadi Awal, M., Qanavat, A., & Ghafrani, A. (2017). Natural disasters and accidents in the Jabal province from the rise of Islam to the Mongol invasion. *Social History Research*, 7(2), 1-23. [in Persian]
- Bastani Rad, H., & Gholami, D. (2016). Economic geography and livelihoods in the Islamic period. *Research Paper on Social and Economic History, Institute for Humanities and Cultural Studies*, 5(2), 1-23. [in Persian]
- Ibn al-Mustawfi, M. (1980). *Tarikh Irbil*. Iraq: Darrashid Publishing. . [in Arabic]
- Istakhri, I.B.M. (2004). *Al-Masalik wa al-Mamalik* (Hayni, M.A. ed.). Cairo: The General Organization of Culture Palaces. [in Arabic]
- Sadesi, M., & Elahizade, M. (2015). Ta'sir-e Jughrafiya-ye Eqtesadi-ye Qohestan dar Munasibat-e Nazarian va Saljuqian. *Journal of Economic History Studies of Iran*, 3(1), 73-88. [in Persian]
- Bosworth, E. C. (2001). *Seljuqs*. translated by Yaqoob Ajhand, Tehran: Molly Publications. [in Persian]

- Broelhart, M. (2004). Economic geography, industrial location and trade, translated by Fariba Rahbar, *Economic Research and Policies*, 29(1), 103-142. <https://B2n.ir/q76431> [in Persian]
- Delawale, P. (1985). *Pietro Delawale's travelogue, translated by Shua' al-Din Shafa*. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. [in Persian]
- Dinwari, A. H. (1992). *Akhbar al-Tawwal*, translated by Mahmoud Mahdavi Damghani. Tehran: Nay Publishing House. [in Persian]
- Hafez Abro, A. (1983). *The boundaries of the world from the east to the west*, edited by Manouchehr Sotoudeh. Tehran: Tahouri Library. [in Persian]
- Hamavi, Y. B. A. (1980). *Dictionary of the worlds*, translated by Ali Naghi Monzavi. Tehran: National Cultural Research Institute. [in Persian]
- Hamavi, Y. B. A. (1981). *Dictionary of the Worlds*, Volume 2, translated by Ali Naqi Manzavi. Tehran: Publications of the National Cultural Heritage Organization. [in Persian]
- Hatami, A. (2017). Analysis and study of the naming of the Silk Road based on economic geography. *Historical Studies of the Islamic World*, 5(10), 7-32. [in Persian]
- Honarfar, L. (1987) Isfahan. Tehran: Scientific_Cultural, Fourth Edition. [in Persian]
- Ibn Athir Jazari. (1385). *Al-Kamil fi Tarikh*, translated by Mohammad Hossein Rouhani, Tehran. Asatir Publishing House. [in Persian]
- Ibn Hawqal, M. (1988). *Safarnameh ibn Hawqal* (Iran in the form of the Earth), translated by Jafar Shaar. Tehran: Amir Kabir Publishing House, second edition. [in Persian]
- Ibn Jawzi, A. R. (1992). *Al-Muntazem fi Tarikh al-Muluk wa al-Amam*, researched by Mohammad Abdul Qadir Atta and Mustafa Abdul Qadir Atta. Beirut: Dar al-Kutb al-Ilmiyah. [in Arabic]
- Ibn Kathir. (1998). *Al-Bidayyah wa al-Nahiya*, edited by Yusuf al-Sheikh Muhammad al-Baq'a'i and Sedqi Jamil al-Attar. Beirut: Dar al-Fikr. [in Arabic]
- Isfahani, S. A. H. (2018). *Wasilat al-Najat*. Beirut: Dar al-Ta'rif. [in Persian]
- Issavi, C. (1986), *Economic history of Iran, Yaqoob Ajand's Turbmah*. Tehran: Gostareh Publishing. [in Persian]
- Istakhri, I. B. M. (2004). *Al-Masaliq wal-Mamaliq*, edited by Muhammad Jabir Abdul-Aal Heini. Cairo: Al-Hayyat al-A'ma' al-Qa's al-Thaqafa. [in Arabic]
- Kabir, M. (2002). *The Buyids in Baghdad* (The Caliphate in the Claw of Iranian Power), translated by Mehdi Afshar. Tehran: Rafat. [in Persian]
- Karami, M. B. A. (1982) *Ahsan al-Taqaassim fi Ma'arif al-Aqalim*, translated by Ali Naqi Manzavi. Tehran: Authors and Translators Company, first edition. [in Persian]
- Kariman, H. (2006). *Qasran (Mountains)*. Tehran: Association of Cultural Works and Merits.

- [in Persian]
- Lambton, A. (1993). *Continuity and development in the history of middle Iran*, translated by Dr. Yaqoub Ajhand. Tehran: Ney Publishing. [in Persian]
- Lestrangle, G. (1998). *Historical geography of the eastern caliphate*, translated by Mahmoud Erfan. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. [in Persian]
- Masoudi, A. H. (1969). *Al-Tanbiyyah wal-Sharfaat*, translated by Abul Qasim Payandeh. Tehran, Translation and Book Publishing Company. [in Persian]
- Masoudi, A. H. (1989). *The promoter of gold and the mines of the Jawhar*. Qom: Dar Al-Hijra. [in Persian]
- McNeill, W. (1993). *Plague in civilization andh*, translated by Manouchehr Bigdali Khamsch. Tehran: Vesta Publishing. [in Persian]
- Miskawayh, A. (1997). *The experiences of the nations*, translated by Ali Manzavi, Tehran: Tous. [in Persian]
- Maghdesi, M. (1982). *Ahsan Al-Taqassim Fi Ma'arfa' Al-Aqalim*, translated by Ali Naqi Manzavi, 2 volumes. Tehran: Authors and Translators Company. [in Persian]
- Mostofi, H. (1957). *Nuzhat al-Qulub*, researched by Mohammad Dabir Siyaghi. Qazvin: Hadith Today. [in Persian]
- Mostofi, H. (1989). *Selected history*. Tehran: Amir Kabir Publishing Institute. [in Persian]
- Naji, M. (1999). *Islamic history and civilization in the Samanid territory*. Tehran: Samanid Civilization, History and Culture Scientific Society. [in Persian]
- Natiq, H. (1979). *The social and economic impact of plague in the Qajar period*. Tehran: Negin. [in Persian]
- Natiq, H. (1979). *The tragedy of plague and the plague of government*. Tehran: Gostareh. [in Persian]
- Petroshevsky, A., Yan, K. and Mason S. (1987). *Socio-economic history of Iran in the Mongol period*, translated by Dr. Yaqoob Ajhand. Tehran: Etelaat. [in Persian]
- Qazvineh, M. (2017). *The scene and its ancient civilization (historical geography and history of the scene)*. Tehran: Dastan. [in Persian]
- Qazvini, Z. B. M. (1994). *Works of Al-Bilad and news of the people*, translated by Mirza Jahangir Qajar. Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Qobadiani, N. (2002). *Travelogue*. Tehran: Zavar. [in Persian]
- Qomi, H. B. M. B. H. (1982). *History of Qom*, translated by Hassan Qomi, corrected by Jalal al-Din Tehrani. Tehran: Tous. [in Persian]
- Rafi Qazvini, A. B. M. (1999). *Al-Tadween fi Akhbar al-Qazvin*, researched by Azizullah Atardi. Beirut: Dar al-Muktab al-Ilmiyeh. [in Arabic]

- Rahmani, M., & Ahangaran, A. (2016). Economic geography of Armenia from the perspective of muslim historians and geographers. *Historical Researches of Iran and Islam*, 10(19), 79-100. [in Persian]
- Razzaghi, E. (1997). *Introduction to the economy of Iran*. Tehran: Ney Publishing House. [in Persian]
- Sharifi, L. (2010). A study of the political, cultural and social conditions of the Buyids of the Jabal Branch, (Master's Thesis, University of Isfahan). [in Persian]
- Sharp, R. N. (1967). *Decrees of the Achaemenid emperors*. Shiraz: Shiraz University. [in Persian]
- Sheikh Ahmad, S. M., Khalandi, A., & Abdullahi, A. (2017). Religious geography of western cities of the Jabal province in the Seljuk Era. *Iranian History Quarterly*, 18(72), 34-53. [in Persian]
- Shekouei, H. (1992). *Philosophy of Geography*, Tehran: Gita, 6th edition. [in Persian]
- Spüler, Berthold, (1992). *Tarikh Iran dar khoraan Islam*, vol. 2, translated by Maryam Mirahmadi. Tehran: Antisah al-Ilmiyah al-Farhani. [in Persian]
- Tabari, M. I. J. (1996). *History of Tabari*, translated by Abolghasem Payandeh, 16 volumes, Tehran: Asatir. [in Persian]
- Talei Qara Qeshlaqi, A. (2007). The Impact of Turkic migration on the change and evolution of the language of the Azerbaijani people. *Al-Zahra University (S) Humanities Scientific Research Quarterly*, 17(65), 123-129. [in Persian]
- Zarei, M., & Rezaei, M. (2018). Economic geography of Hamedan-Bahar plain in the Islamic period based on written historical and geographical documents. *Journal of Economic History Studies of Iran*, 2(14), 45-71. [in Persian]
- Zarrinkoob, A. (2004). *History of Iran after Islam*. Tehran: Amir Kabir Publishing House, 10th edition. [in Persian]